

Solidariteit in Amsterdam

Steunverlening in het begin van de twintigste eeuw

Inleiding

Op wie doen mensen in financiële nood een beroep? Kloppen ze aan bij hun naaste familie of bij vrienden, wenden ze zich tot rijke weldoeners of eerder tot een steunverlenende instelling? De onderlinge verbondenheid tussen mensen en de verantwoordelijkheid die ze voor elkaar voelen komen tot uitdrukking in de hulp die ze elkaar vragen en bieden en in de eisen die ze daarbij stellen. Hun visie op armoede en hun beoordeling van de achtergronden daarvan zijn af te leiden uit hun erkenning of afwijzing van aanspraken op hulp.¹

Dit artikel gaat over de ondersteuningsrelaties van mensen die de gemeente rondom de eeuwwisseling schriftelijk om steun verzochten. In deze periode deden zich in Nederland ingrijpende veranderingen in het economische leven voor. In de laatste decennia van de negentiende eeuw voltrok de industrialisatie zich in versneld tempo, met als implicatie een toename van het aantal industriële arbeiders en een afname van de zelfstandige beroepsbevolking, de boeren en de landarbeiders. Werkgevers en arbeiders begonnen zich te organiseren en arbeiders voerden de eerste loonakties en stakingen uit. De overheidsbemoediging ging zich uitstrekken tot nieuwe gebieden, zoals dat van de sociale wetgeving.

Tegelijkertijd bleef de overheid, de gemeente Amsterdam, figureren in oude rollen, zoals die van bedelende instantie. Maar de wijze waarop de gemeente deze rol vervulde was 'modern'. Beschaving van de armen en opvoeding tot economische zelfstandigheid waren daarin belangrijke doelstellingen. De armenzorg had volgens de Armenwet een beperkte opdracht. Armen kwamen pas in aanmerking voor gemeentelijke steun als alle alternatieven uitgeput waren. Zij bevonden zich op een stedelijke arbeidsmarkt die snel veranderde, die hun nieuwe kansen bood en die oude mogelijkheden uitsloot. Daardoor veranderde niet alleen het karakter van hun armoede, maar ook de aard van de netwerken die hun steun boden.

Bij wie zochten zij onder deze nieuwe omstandigheden steun - bij familie, kerken, liefdadigheidsverenigingen of de overheid - , wanneer kwamen ze bij de een of bij de ander terecht? En wie waren bereid tot onder-

steuning? Over deze kwesties gaat dit artikel. De perspectieven van verschillende betrokkenen komen aan bod, zoals die naar voren komen in de schriftelijke verzoeken om steun van armen aan de gemeente en in de rapporten van de armbezoekers die op basis van onderzoek advies uitbrachten over de financiële situatie van de supplianten. Welke motieven brachten armen ertoe om zich tot de overheid te wenden, welke voor- en nadelen van andere vormen van steun brengen zij naar voren? En welke rol kende het Armbestuur aan de burgerlijke armenzorg toe? Ook geeft het artikel een gedifferentieerd beeld van de mate waarin verschillende categorieën armen steun ontvingen, wie deze steun verschaften en welke condities zij daaraan verbonden.

Armoede en steun

In de negentiende en begin twintigste eeuw verdiende een grote groep arbeiders, vooral de losse arbeiders, zo weinig dat hun huishoudens steeds op de rand van armoede balanceerden. Tijdens het slappe winterseizoen of tijdens economische crises moesten zij op andere bronnen van inkomsten terugvallen. In families uit de lagere sociale klassen konden kleine kinderen, zieken of bejaarden het wankel evenwicht tussen inkomsten en uitgaven verstoren en het dagelijkse leven ontregelen. Verlies van werk of van het vermogen te werken en ingrijpende gebeurtenissen zoals dood of geboorte konden de net volgehouden zelfstandigheid beëindigen en konden leiden tot een materiële afhankelijkheid van een wijdere kring van mensen. Deze bestond uit een ongeorganiseerd netwerk van wisselende steunverleners - verwanten, burens, meelevende kennissen en individuele rijke particulieren -, in tweede instantie aangevuld met hulp van armeninstellingen, zoals Liefdadigheid Naar Vermogen, de kerken en het Burgerlijk Armbestuur.

Volgens de Armenwet mocht het Burgerlijk Armbestuur pas in allerlaatste instantie steun bieden, als hulp van onderhoudsplichtigen, kerk en particulieren tekort was geschoten. Het Armbestuur hanteerde een armoedegrens die gelijk stond aan het biologische minimum: wie voldoende eten en brandstof had om niet van honger of kou om te komen werd niet als behoeftig beschouwd.² Het hulpaanbod van de gemeente varieerde van regelmatige materiële steun, financieel en in natura, tot het verstrekken van eenmalige giften - om de huur voor een nieuwe woning aan te betalen, een verhuizing te bekostigen, of voor produktiemiddelen, zoals kleding voor een dienstje, een naaimachine of een investering in een kamer die daardoor verhuurbaar werd.

Het onderzoek

Onze onderzoeksbronnen bestaan uit schriftelijke steunverzoeken van armen aan de gemeente Amsterdam en de daarbij gevoegde korte rapporten van armbezoekers van het Burgerlijke Armbestuur. Wij hebben de dossiers vanaf 1895, toen ze in het secretarie-archief van het Armwezen bewaard werden, tot 1912 bestudeerd.³

In de brieven komen de ervaringen, verwachtingen en verlangens van de supplianten tot uitdrukking. Zo is na te gaan hoe ze hun armoede en de steunverlening van verschillende kanten ondergingen en hoe ze hun verzoeken om hulp tegenover het Armbestuur verdedigden. Ook geven de brieven enig inzicht in de ondersteuningsnetwerken van de armen.

De rapporten van de armbezoekers zijn nauwgezette beschrijvingen van de inkomsten en uitgaven van de briefschrijvers, de samenstelling van hun huishoudens en hun levenswandel. Ieder rapport besluit met een advies om al dan niet te bedelen. Daaruit is op te maken welke criteria armbezoekers aanlegden bij het formuleren van hun oordeel en hun advies aan het Armbestuur.

De brieven van armen en de rapporten van de armbezoekers vullen elkaar aan, becommentariëren elkaar, corrigeren elkaar en relativeren elkaar. Ze informeren ons vooral over de hulpverlening van het Armbestuur. Over de hulp van een instelling als Liefdadigheid naar Vermogen of van de kerken beschikken we alleen over indirecte gegevens, zoals deze naar voren komen in de beschrijvingen van de armbezoekers en in de brieven van de armen. Informele hulpverleners zoals burens en familie komen alleen aan het woord als zij een brief hebben geschreven.

Onze bronnen hebben nog andere beperkingen. Ze laten alleen zien wat er gebeurde als steunnetwerken niet bestand bleken tegen financiële tegenslag - als zoons hun oude moeder en broers hun zuster niet langer konden helpen, als huisbazen geen uitstel van huurbetaling meer accepteerden of burens het niet langer oprachten de door hen in huis genomen kinderen te verzorgen. Over de geslaagde inspanningen van familie, burens en andere weldoeners zwijgen de archieven. Daardoor bestaat het gevaar dat we de informele steunverstrekkers te weinig eer zullen geven.

Een andere beperking vloeit voort uit het geschreven karakter van de door ons onderzochte steunaanvragen. Contacten tussen armen en het Armbestuur verliepen in eerste instantie mondeling. Pas bij weigering of als ze klachten hadden, bijvoorbeeld over de armbezoekers, schreven mensen een brief. Om die reden zijn de schriftelijke verzoeken om hulp een selectie van relatief moeilijke gevallen. De door ons onderzochte brieven zijn onevenredig verdeeld over de verschillende categorieën waarin de armbezoee-

kers de armen onderbrachten. Zij maakten onderscheid tussen werklozen, zieken en invaliden, bejaarden en tenslotte alleenstaande vrouwen. Onder de briefschrijvers zijn werklozen en in mindere mate alleenstaande vrouwen oververtegenwoordigd in verhouding tot het totale aantal bedeelden in die categorieën (zie tabel 1). Daaruit leiden we af dat de werklozen en alleenstaande vrouwen voor de armbezoekers een 'moeilijke categorie' vormden. Voor de bejaarden geldt het omgekeerde. Zij zijn onder de briefschrijvers ondervertegenwoordigd. Kennelijk bereikten hun verzoeken om steun relatief zelden het schriftelijke stadium van probleemgeval.

Tabel 1 Aantallen bedeelden en briefschrijvers (n=171), verdeeld over de verschillende door de Armenzorg gehanteerde categorieën in percentages (1906, 1907, 1908)

	Bedeelden %	Briefschrijvers %
werkloos	12	29
ziek	10	7
invalide	13	8
bejaard	39	24
weduwe etc.	24	31
kostwinner in gevangenis of krankzinnigengesticht	2	1

De verzoeken om steun

In hun brieven maken armen onderscheid tussen soorten armoede. Zij maken verschil tussen de 'echte' en de 'onechte' armoede, tussen de stille armoede en de publieke armoede. Ze zien hun armoede als eigen schuld of als gevolg van overmacht. Ze beschrijven hun situatie als vertrouwd vanuit hun jeugd of, als sprake is van sociale daling, als een toestand die nieuw voor hen is. Ze schetsen de oorzaken van hun armoede: hun verminderde fysieke kracht, een te ruim arbeidsaanbod of het wegvallen van de kostwinner. En ze verdedigen hun aanvraag met verschillende argumenten.

Hun toestand is ernstig en dreigt uitzichtloos te worden. Burgemeester en Wethouders moeten voorkomen dat zij tot 'echte armoede' vervallen: '...En ik niet volgaarne tot die diep elendige armoede zoude willen vervallen als het diep ongelukkige huisgezin aan de westerstraat en dergelijken' (1907, 2171). En iemand die al in een dergelijke situatie terecht is gekomen, geeft daarvan een beschrijving: 'U Ed. Heeren het doet mij spijt dat ik U het mede deelen moet, maar het is uit nood, daar ik er niet van 7 à 8 gulden doorheen kan komen' (1907, 2072). En in een dramatischer brief:

'...want met 3,50 kan ik niets beginnen want Edele Heer die twee oudste kan ik ook zonder brood en kleeren niet het huis uit sturen Want Edele Heer de kinderen hebben de helle dag nog geen eten gehad' (1907, 1999).

Zij hebben de gemeentelijke steun écht nodig. Eén briefschrijver heeft zelfs zijn bed verkocht en slaapt op een zak stro, 'als men het nog slapen ken noemen.' (1907, 1823) Een ander heeft niets meer te eten: '...daar het hoe langer hoe slechter wordt in mijn werk...en zelfs daagen omgaan dat en wij geen stukje brood hebben' (1907, 1980); '...En op heden is er geen brood of eten in huis, het is treurig op heden' (1907, 2083).

Alle reserves zijn uitgeput: 'daar hij zelf reeds een geruimen tijd zonder werk zijnde, geen middelen meer bezit nog voor zich nog voor zijn moeder het hoog noodige te verschaffen' (1907, 1754). Een ander heeft alles al naar de lommert gebracht, hij heeft geen werk, zijn kinderen geen kleren en kunnen dus niet 'dienen'. Sommigen vermelden dat ze schulden hebben gemaakt: '...het geld dat ik nog met zuinigheid had over gespaard was op, mijn meubels verkocht, ik heb al eenige weken schuld aan huur' (1907, 2217). Als ze geen gemeentelijke steun krijgen kunnen ze uit hun huis worden gezet (1907, 1794; 1907, 1254).

De supplianten beschrijven de oorzaak en achtergrond van hun armoede om hun aanvraag kracht bij te zetten. Zij kunnen het niet helpen dat ze er slecht aan toe zijn. Dat het zover is gekomen is niet hun schuld en evenmin de schuld van aanwijsbare anderen. Ze zijn door een lot getroffen dat ze niet hebben kunnen voorkomen. Aan hun ziekte of de dood van een kostwinner hebben ze niets kunnen doen, de slapte van de economie en het ontbreken van werk hebben zich buiten hen om voltrokken (o.a 1907, 1283).

Ze doen veel moeite om te beschrijven hoezeer ze zich hebben ingespannen om ondanks alle ellende economisch zelfstandig te blijven en ze laten weten hoe ze daarin ondanks hun goede wil hebben gefaald. 'Als los werkmán zijnde, zonder werkboekje, dus circa niets kan verdienen; daarbij Vader is van een gezin van drie nog op school gaande kinderen, met ziekelijke vrouw...' (1907, 1795). De schrijver heeft reeds vier maanden geen werk, maar 'heeft alle moeite gedaan weder aan het werk te kunnen komen, maar daarin niet geslaagd' (1907, 1899). Een ander heeft zonder succes 'niets onbepoefd gelaten gepaard gaande met geldkosten; ten einde alsnu, zelfstandig in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien' (1906, 155).

Als armoede voor de briefschrijvers een nieuwe situatie is, voeren ze ook het onbekende daarvan aan als argument ter verdediging van hun steunaanvraag. Zij hebben betere tijden gekend, hun huidige armoede detoneert met hun eerdere maatschappelijke positie en met hun sociale afkomst: 'Ik heb altijd mijn eigen brood verdiend' (1907, 2217); 'en zijn altijd in

een burgerstand en fatzoenlijk mijn brood ... heeft verdient en mijn even-mensch in armoede te hulp ben gekoomen en nu van alles ontvoog zijn geworden' (1907, 762). Mensen die sociaal zijn gedaald of wier standsbesef niet correspondeert met hun materiële omstandigheden vinden het vooral pijnlijk om hun armoede openbaar te maken. Daarin ligt voor hen de echte schande: 'ik bid u laat u ons niet in de krant zetten liever sterf ik en de kinderen van honger' (1908, 1051).

De briefschrijvers verdedigen hun steunaanvraag ook met verwijzingen naar hun stipte belastingbetaling, hun goede burgerschap en hun blanco strafblad. In nood zou dat laatste wel eens kunnen veranderen en zouden ze kunnen overgaan tot diefstal en oplichting, zo dreigen sommigen. Zij balanceren voortdurend op de rand van de wet. Met hulp van de gemeente kunnen ze dat blijven doen. 'Daar ik nog nimmer met poliet of justitietie in aanraking ben geweest, zoo wensch ik op een leeftijd van ruim 62 jaar ook daarvan verschoond te blijven' (1907, 1254). Ook de moeder die voor drie kinderen moet zorgen en 'gaarne eerlijk door de wereld wil' (1907, 2041) heeft haar hoop op het Armbestuur gevestigd. En een ander schrijft: '...Bedele kan ik niet, en mag men ook niet, en stelen wil heden nog niet in mij opkomen' (1906, 1028). Een wanhopige vader, zelf astmatisch, met een sukkelende vrouw en acht niet-verdienende kinderen staat niet meer voor zichzelf in: '...den honger is een kwaad zwaardt (Nood breekt wetten)'. De briefschrijvers beroepen zich vooralsnog op hun morele krediet en ontlene daaraan hun aanspraak op steun, maar zij willen het Armbestuur duidelijk maken dat ze dat krediet onder verslechterde omstandigheden gemakkelijk kunnen verspelen. Bij de verdediging van hun steunaanvragen is het hen onmogelijk te verwijzen naar een positief 'algemeen belang'. Wel willen zij, zoals hierboven, enigszins dreigend schetsen dat blijvende armoede wel eens negatieve externe effecten zou kunnen hebben.⁴ Soms zullen deze pas in de toekomst merkbaar zijn. Zo uit een moeder haar zorgen over de toekomst: 'waar moeten deze kinderen naar toe, bestaat er dan toch niet in Amsterdam een inrichting of gesticht waar ik behoorlijk mijn kinderen geplaatst kan krijgen. Moeten zij dan groot gebracht worden om later misschien te zien dat zij totaal voor de Maatschappij niet meer geschikt zijn door dat zij een zwervend leven lijden'. Zij verzoekt haar kinderen in een inrichting te plaatsen, '...zoodat zij voor hun lateren leven geborgen of liever in de toekomst brave en oppassende kinderen mogen worden' (1907, 2178). De supplianten verwachten dat Burgemeester en Wethouders ontspringen en inbreuken op de publieke orde niet op hun geweten willen hebben. Zij zullen er niet verantwoordelijk voor willen zijn dat de briefschrijvers of hun kinderen het slechte pad opgaan.⁵

De briefschrijvers beroepen zich ook op algemene principes van rechtvaardigheid. Zij verwachten van het Amsterdamse Gemeentebestuur een sociaal optreden⁶: 'zoo ineens voor de naakte werkelijkheid geplaatst te worden van broodgebrek. Zooiets mag toch zeker niet voorkomen in een stad als Amsterdam' (1907, 2148). 'Schreiend is het voor een Stad als Amsterdam een Wed. zonder verdienste aan zijn lot over te geven ...zooiets staat geheel in tegenstrijd met Neerlands regt en wetten want die zijn heilig?' (1907, 1794). '...Voor zoo'n Groote stad als Amsterdam is het wel treurig wanneer er gezegd wordt ja daar kan niets aan gedaan worden. Laat mij dan mogen zeggen Edele Heer Burgemeester dat er zeer veel aan gedaan kan worden' (1906, 906).

Ervaringen met steun

In hun brieven laten de armen zien hoe zij de hulp en steun van verschillende kanten ondergingen. Om de armbezoekers te overtuigen van de noodzaak van bedeling moeten zij uitvoerig ingaan op het tekort schieten van hulp die niet afkomstig is van het Armbestuur. Zij vertellen vooral over hun ervaringen met hulp van familie. Over steun van burens en kerkelijke hulp komen we minder te weten.

Fricties blijken zich in het bijzonder te hebben voorgedaan tussen ouders en kinderen, een steunrelatie die ook in de contacten tussen armen en het Armbestuur gevoelig ligt. Het Armbestuur weigert vaak bedeling als de onderhoudsplichtige kinderen geen of onvoldoende geld verdienen. Onwillige zonen en dochters met voldoende inkomsten worden door het Armbestuur aangezet tot steun en van bedeling wordt dan afgezien.⁷ Ouders die om de een of andere reden niet van steun door hun kinderen zijn gediend, worden door de armbezoekers gedwongen tot acceptatie.

Bejaarden die bedeling aanvragen hebben alle redenen om strategisch om te gaan met de informatie die ze over de financiële situatie van hun kinderen verstrekken. Hun kans op bedeling, de hoogte van de bedeling, en de keuze voor bedeling of opname in het Armenhuis zijn allereerst afhankelijk van de totale inkomsten van het huishouden waartoe zij behoren. Daarnaast telt ook de financiële draagkracht van onderhoudsplichtige verwanten die niet tot het huishouden behoren. Hoe groter de steun van de kinderen, des te kleiner is de steun van het Armbestuur. Ouders maken zich dan ook niet alleen zorgen over hun eigen situatie, maar ook over de last waarmee zij hun kinderen opzadelen. Zij schetsen een zorgelijk beeld van de financiën van hun kinderen of trekken hun bereidheid tot steunverlening in twijfel.

Een briefschrijver beklagt zich over afwijzing van onderstand. Hij en zijn echtgenote bekomen geen cent verdienste, '...daar wij menschen op leeftijd zijn en mijn kinderen mij niet onderhouden kunnen.' Dat klopt niet volgens de armbezoeker. Niet alleen dat de inwonende kinderen, 30 en 17 jaar oud, wel degelijk verdienen, in tegenstelling tot wat de vader opgaf, maar ook de gehuwde kinderen zijn in staat hulp te verlenen (1907, 1645). Een weduwnaar van 62 jaar, met drie gehuwde kinderen en een jongste ongehuwde zoon die varensgezel is, biedt zich aan voor opname of onderstand. '...Kinderen kunnen onderhoud verschaffen, maar zij hebben grote gezinnen en zijn daartoe niet bereid.' Het Burgerlijk Armbestuur neemt daarmee geen genoegen: '...allevier de kinderen zijn in staat de vader te steunen. Geen termen om bedeling te verstrekken' (1907, 1254). Een andere suppliant schrijft: '...t is waar zij heeft gehuwde kinderen, maar zij hebben zelve groote zorgen om eerlijk en fatsoenlijk te leven... Gelukkig de ouders die hunne kinderen niet tot last behoeven te zijn.' Deze keer deelt het Armbestuur hun zorgen en biedt het steun, in geld en in natura (1908, 41).

Financiële afhankelijkheid van de kinderen is een bron van spanningen tussen de generaties. Deze kunnen zo hoog oplopen dat ouders de voorkeur geven aan gemeentelijke bedeling of soms zelfs aan opname in het Armenhuis. Een weduwe van 63 jaar is door haar zoon in huis genomen tegen het geld dat hij haar schuldig was. De zoon verdient f 12,- per week en wordt door het Armbestuur in staat geacht voor haar te zorgen, maar de vrouw voelt zich teveel: '...doch nu ben ik uitgeput en sta hier in den weg zoodat het leven mij een walg wordt... dat uwe veel vermogende invloed zult willen verleen eene weduwe te helpen... opdat zij haar laatste levensjaren niet aan moedeloosheid worde overgeleverd' (1907, 3527). Een 50-jarige weduwe schrijft naar aanleiding van de financiële steun van haar zoon, die tegenover het armbestuur verklaarde '...wegens onheusche bejegening de ouderlijke woning te hebben verlaten'; '...Uw Edel Achtb. weet zeer goed een Ouder kan beter tien kinderen onderhouden dan tien kinderen een ouder.' De Commissie neemt er geen genoegen mee dat de vertrokken zoon geen financiële bijdrage meer geeft en acht het huishouden in staat in eigen onderhoud te voorzien (1907, 1794). Een 66-jarige man, door zijn vrouw verlaten en met een leven van drank en mishandeling achter zich, schrijft dat '...het leven hem tegen, geheel tegen staat.' '...En van kinderen die zelf kleine kindere hebben daar zij voor zorgen moeten afhankelijk te zijn doet een mensch zijn leven verkorte, zoo daannig dat ik niet meer weet wat ik doen zal om er een einde aan te maken.' De man is eerder in het Armenhuis verpleegd geweest en wordt bedeed met f 1,50 per week. '...De zorg voor de verdere voeding heeft zijn gehuwde zoon op zich

genomen die ook wel in staat is hem verder eenigen steun te verschaffen. De oude man stelt echter alle pogingen in het werk om met dezen zoon en zijn gezin ongenoegen te krijgen, opdat deze hem zijn steun zal ontzeggen, hetgeen aanleiding zoude zijn om hem opnieuw in het Armenhuis op te nemen'. Aldus het rapport van de armbezoekers en de conclusie luidt: '...ook thans zijn er geen termen om den man in het Armenhuis op te nemen' (1906, 1028).

Soms bieden familieleden hulp, hoewel hun financiële situatie dat nauwelijks of slechts kort toelaat. Zo heeft een briefschrijver zich het lot aangetrokken van zijn schoonzuster met vijf jonge kinderen. Haar man is naar Amerika gegaan en zij krijgt sinds vier maanden geen geld meer van hem. De briefschrijver heeft vrouw en kinderen, toen ze van hun woning waren gezet, '...liefderijk opgenomen, in volle vertrouwen dat zij door de Gemeente of door 't kerkbestuur, op den een of andere wijze wel gesteund of geholpen zoude worden'. Het is hem onmogelijk 'zoo gaarne hij wil, een vrouw met 5 kinderen langer te huisvesten en van voedsel te voorzien, daar daardoor voor zijn gezin een dergelijke ondergang volgen zou'. Hij vraagt om een gunstig advies, '...waardoor twee gezinnen voor een wissen ondergang behoed zullen worden' (1908, 777).

Ook andere briefschrijvers die door hun generositeit financiële problemen hebben gekregen vragen zich af of het niet rechtvaardig zou zijn als de gemeente hun wat steun zou geven. Zo vraagt een oude weduwe die bij haar schoonzoon inwoont, die '...liefderijk, zooveel als in zijn vermogen, adressante onderhoudt', zich af of het onbillijk zou zijn als haar van gemeentewege 'een kleine geldelijke ondersteuning' zou worden gegeven 'terlichting van haars schoonzoon gezin' (1908, 938). Maar zij vindt geen gehoor. Armbezoekers hanteren juist de omgekeerde redenering: de eenmaal gegeven hulp maakt gemeentelijke steun overbodig. Het Armbestuur ziet zelfs geen reden om steun te bieden aan een man en vrouw met negen inwonende kinderen die hun oudste dochter met twee kleine kinderen in huis hebben genomen: 'Blijkbaar zijn zij in staat deze dochter zonder vergoeding te huisvesten en te voeden' (1908, 2203). Nog een geval waarbij het Burgerlijk Armbestuur solidariteit niet beloont: een kleermaker die met vrouw en twee kinderen de voorkamer van het huis van zijn ouders bewoont (1908, 319) krijgt geen steun, omdat armbezoekers het huishouden bij inwoning als een economische eenheid zien en dan de inkomsten van alle huisbewoners bij elkaar optellen. Bedeling vinden ze dan meestal onnodig. 'Beide gezinnen vormen feitelijk één geheel en kunnen met bovengenoemde inkomsten wel in hun onderhoud voorzien', aldus het Armbestuur (1908, 319).

Ondersteuningsnetwerken hebben een groter bereik dan alleen de onderhoudsplichtige familieleden. Ook verre verwanten en vrienden maken er deel van uit. Zulke steun blijkt uit opmerkingen tussen de regels: 'Elders woonachtige familieleden verstrekken nu en dan eenigen steun', of '...door rede dat ik van den kamer afmoet is het oudste mijsje bij familie in huis...' (1908, 422). Vooral waar een vader of moeder ontbreekt en het de overgebleven ouder veel moeite kost om de kinderen op te voeden en tegelijkertijd geld te verdienen ondervindt men steun van verschillende kanten, niet alleen van nauwe verwanten. Zoals bij een man die na de dood van zijn vrouw met vier kinderen achterbleef en van wie 'de jongste bij een goet vriend (...) wordt opgevoed' (1907, 1739).

In de schriftelijke verzoeken om steun komt naar voren hoeveel moeite mensen zich voor elkaar getroostten, voordat ze zich met een verzoek tot de gemeente wendden. Zie bijvoorbeeld het geval van de weduwe met zeven minderjarige kinderen, die in het ziekenhuis is opgenomen omdat ze overwerkt is. Haar zwager, een conducteur van de Gemeente Tram en haar moeder hebben zich over de kinderen ontfermd en hebben hen verdeeld '...tot zoolang die arme vrouw weer in staat zal zijn haar werk op te vatten'. Zij verzoeken om bedeling voor de weduwe: '...Is UEd. Achtbare genegen met ondergeteekende mede te werken, om deze vrouw als wethouder van Armwezen eene ondersteuning toe te kennen, opdat hare zoo zware zorgen een weinig verlicht worden?' (1907, 2084). Een andere weduwe van 61 jaar vraagt zelf een ondersteuning. Zij heeft zich te veel ingespannen voor de kinderen van haar broer: '...een jaar of 9 geleden stierf het vrouwtje van mijn broer en liet hem 5 onverzorgde kinderen na. Ik heb die moederlooze kinderen (3 ervan) bij mij genomen en heb mij daarmee te veel overspannen en heb een hevige aandoening aan de nieren en hart gekregen.' De vrouw is te zwak om geld te verdienen, heeft haar spaargeld opgemaakt, haar meubels verkocht en heeft een huurschuld (1907, 2217). Een man die jarenlang zijn 'ongelukkige hulpbehoevende' zwager bij de dood van diens moeder 'uit medelijden' in huis heeft genomen, schrijft dat hij niet langer bij machte is die man nog langer te onderhouden. Kan het Armbestuur zijn zwager niet ondersteunen of zorgdragen voor opname in een gesticht? De commissie kent een ondersteuning toe, voor welk bedrag diens broer bereid is hem te verzorgen (1907, 26). Een grootvader die toezien voogd is over de vier jonge kinderen van zijn overleden dochter, van wie de vader zich in preventieve hechtenis bevindt, spreekt er zijn leedwezen over uit dat de gemeente geen onderzoek heeft gedaan hoe het met de kinderen gesteld is. Drie kinderen verzorgt hijzelf, de kleinste van acht maanden is bij de moeder van de man, 'die zelf in haar nooddrift niet kan voorzien.' Hij vraagt of hij tot onderhoud van de kinderen enig geld mag

ontvangen van het bedrag dat de vader gestort heeft, want 'de kinderen kunnen het toch niet helpen dat hun vader dien misstap heeft begaan' (1908, 1710).

Veel van dergelijke steunrelaties zijn vrijblijvend, omdat de hulpverleners niet onderhoudsplichtig zijn en uit compassie handelen. De gemeentelijke armenzorg is dan niet bevoegd om hulp af te dwingen. Uitgaande van de brieven lijken in dergelijke vrijwillige relaties minder vaak spanningen voor te komen dan bij de gedwongen financiële afhankelijkheid tussen kinderen en hun bejaarde ouders.

Ook de hulp van burens kan door de gemeente niet worden afgedwongen. Burens blijken een grote variatie aan hand- en spandiensten te bieden: ze brengen eten, passen op de kinderen, ze lenen geld en bieden onderdak. Al dergelijke hulp heeft een vrijwillig, meestal incidenteel karakter, en is voor de armbezoekers geen argument om bedeling te weigeren.

Overigens mengen burens zich nogal eens in de verhouding tussen armen en het Armbestuur. Sommigen schrijven een brief met het verzoek om een arme buur te bedelen, anderen - en dat komt in de brieven vaker voor - proberen door kwaadspreken een positief advies van de armbezoekers te verhinderen. Volgens Lis & Soly (1992) is een dergelijke vorm van sociale controle de keerzijde van burenhulp. In het hier onderzochte materiaal spelen jaloezie, broodnijd en fatsoensrakkerij in deze sociale controle een rol.

Klachten over burens gaan vaak samen met klachten over de armbezoekers die hun negatieve adviezen op roddel baseren. Onvrede richt zich eerder op de armbezoekers dan op de hardvochtige eisen van het Armbestuur. Soms zijn derden verontwaardigd, zoals een particulier die voor een vrouw met tien kinderen om ondersteuning heeft gevraagd en daarop een negatieve beslissing krijgt toegezonden. Hij schrijft: 'dat het mij onbegrijpelijk en in hooge mate gevoelloos voorkomt dat er geen aanleiding gevonden kan worden bedoeld gezin bedeling te verstrekken' (1906, 1873). Soms zijn het de armen zelf, die zich tegen de eisen van de armbezoekers verzetten. Zij vinden het bijvoorbeeld onredelijk dat ze spullen die niets opleveren te gelde moeten maken: '...Toen zij de bezoeker je moet eerst je stoelen met latafel verkopen dan krijg je weer de huur, maar Mijnheer de Burgemeester ik heb 6 oude stoeltjes die ik 22 jaar heb met een oudelatafel wat zal ik daarvoor krijgen' (1906, 529). Of ze betwisten dat hun gedrag niet zou deugen, zoals een weduwe van wie de bedeling na vijf jaar wordt stop gezet. Zij zou volgens de armbezoekers met verschillende mannen omgaan, misbruik maken van drank en bedelen. Zij vindt dat haar ondersteuning onverdiend wordt ingehouden: '...Zoo zij belasterd is, kan zij zich ten volle rechtvaardigen en geloofwaardige personen bijbrengen die haar beweren moeten beamen.' Twee brieven van derden die verklaren dat zij niet beter

weten of de weduwe gedraagt zich behoorlijk, fatsoenlijk en eerlijk mogen niet baten (1908, 1136).

Wie ondersteunt wie?

De armbezoekers geven een overzicht van de inkomsten van de armen. Zij schetsen een beeld van hun financiële situatie en laten zien wie hun steun bieden. Zij beschrijven hoe kinderen hun ouders steunen: 'gehuwde kinderen zijn bereid hem van voedsel te voorzien', 'zijn kinderen betalen de huur', 'zoon had van hetgeen hij verdiende altijd bijgespijkerd wat in zijn vermoogen was'; en hoe ouders hun kinderen steunen: 'de ouders van de man verlenen enige steun in natura'. Als het om regelmatige giften gaat, tellen de armbezoekers deze bedragen bij de inkomsten op: 'Uitwonende dochter steunt met f 1,- per week'; 'kinderen betalen huur'.

Zij nemen het voor kennisgeving aan dat armen die door de kerken bedeed worden meestal niet kunnen rondkomen zonder extra steun van het Armbestuur. De kerk probeert de zorg voor de armen, naar eigen zeggen uit onvermogen, zo veel mogelijk op de gemeente af te schuiven, in strijd met de bedoeling van de Armenwet. Zo vestigt een diaken van de apostolische gemeente de aandacht 'op de diepe ellende', in een huisgezin, waarvan de vrouw lid is van zijn kerk. De kerk heeft steeds naar vermogen geholpen, '...doch daar onze gemeente bijna bij uitsluiting uit menschen uit den minderen stand bestaat, reiken onze krachten niet verder. Redenen, waarom wij thans gedwongen zijn, dit gezin krachtig aan te bevelen voor hulp en onderstand van Gemeentewege' (1907, 1021). Kerkelijke steun komt slechts in minder dan een vijfde van de onderzoeksrapporten voor en steeds gaat het om kleine bedragen.⁸

Particulieren figureren in verschillende rollen in de verslagen van de armbezoekers. Incidenteel bieden zij uit mededogen steun. Een verpleger heeft uit eigen zak twee oude mensen geholpen (1908, 118), een dokter heeft een gezin tegen de regels in binnen het ziekenfonds gehouden (1907, 267), een vrijwillig armbezoekster van het Genootschap Liefdadigheid Naar Vermogen geeft 'uit eigen middelen 1/2 L melk en 2 eieren per dag benevens f 0,50' per week (1907, 1292). Ook zijn er huizenbezitters die de huurbetaling opschorten. Alle giften worden in het armenrapport als inkomsten vermeld en tellen mee bij het vaststellen van de hoogte van de bedeling.

Ook treden particulieren, burens en vrijwilligers in ruim 10% van de aanvragen bemiddelend op bij het aanvragen van gemeentelijke hulp. Een woningopzichter dient bijvoorbeeld een verzoek in voor een weduwe, die

hem heeft verklaard 'te trots te zijn om te bedelen'. Eerder is ze zowel bij het Israëlitische Armbestuur als bij het Burgerlijke Armbestuur afgewezen, omdat zij twee zoons in het diamantvak heeft, maar deze zijn door slapte in het vak werkloos. Na 'grondig onderzoek' is de aanvrager gebleken dat 'de vrouw deze week twee volle dagen zonder eten was en toen door hare burens, zelve ook behoeftig, van brood is voorzien.' Hij heeft de huiseigenaar in kennis gesteld en deze heeft de vrouw een gift ter hand gesteld, voldoende om er een paar dagen van te leven (1907, 882).

Net als de kerkelijke armenzorg gaan sommige particulieren en particuliere instellingen pas tot liefdadigheid over als ook de gemeente ondersteunt. Zij gaan er dan vanuit dat de gemeente pas bedeeft na een gedegen onderzoek, dat zijzelf niet kunnen verrichten. 'Maandag heeft ook de Mijnheer van de Deutsche Hulpvereniging mij gezegd wanneer ik geen ondersteuning van de stad meer kon bekomen, dan wordt mij ook deze bedeefting ingehouden, daar ken ik zeker van op aan' (1907, 2072). Ook zijn er voorbeelden van rijke Amsterdammers die eenzelfde strategie volgen. Zij sturen de bedelbrieven die ze ontvangen hebben door naar de gemeente met de vraag onderzoek te doen naar de financiële situatie en het gedrag van de briefschrijvers.⁹

In de laatste decennia van de negentiende eeuw worden de eisen die met bedeling worden verbonden meer geformaliseerd en strenger (zie o.a. De Regt 1984). Geven om het geven wordt in de 'moderne' armenzorg geleidelijk taboe, eerst bij de particuliere vereniging Liefdadigheid naar Vermogen, wat later bij de gemeentelijke armenzorg. Armen kwamen alleen voor financiële steun in aanmerking als ze zich zuinig en zedelijk, matig¹⁰, huiselijk en eerlijk gedroegen. Maar wat in het oordeel van de armbezoekers misschien wel het zwaarste telt is de vraag of supplianten de kost niet willen of niet kunnen verdienen. Hebben ze zich wel voldoende ingespannen om werk te vinden, zijn ze echt niet in staat lichte werkzaamheden te verrichten?

Voorals de werklozen hadden moeite om aannemelijk te maken dat hun armoede niet hun eigen schuld was. De helft van de door ons onderzochte briefschrijvers, die door de armbezoekers als werkloos werden aangeduid, waren niet volledig werkloos. Zij hadden kleine baantjes en inkomsten waarmee ze niet in hun onderhoud konden voorzien. Zij werkten als losse arbeiders in de bouw en de haven, zij werkten als venter of ze stonden op de markt.

Het Burgerlijk Armbestuur bracht werkloosheid nog nauwelijks in verband met schommelingen op de arbeidsmarkt. Wel begon ook bij hen het besef door te dringen dat een overaanbod aan arbeid in feite een maat-

schappelijke kwestie was die eerder politiek moest worden opgelost dan door bedeling. Dit besef manifesteerde zich in tijden van conjuncturele crises, zoals in 1908, toen het Armbestuur wat soepeler optrad en werklozen met zogenaamd 'werkgeld' ondersteunde.¹¹ In principe gingen ze daarmee verder dan hun wettelijke taak: alleen steun te verlenen bij volstrekte onvermijdelijkheid, 'om voor broodgebrek te behoeden'.¹²

Toch wordt aan werklozen in de door ons onderzochte periode betrekkelijk vaak bedeling geweigerd en hun gedrag is het meest besproken. De belangrijkste kritiek van het Armbestuur hield in dat zijzelf en hun vrouwen en kinderen te weinig moeite deden om aan werk te komen. Een venter in garens en band werd voor bedeling afgewezen, ook al verdiende hij slechts twee gulden per week. 'De man is gezond en sterk en maakt den indruk lui te zijn. Hij doet weinig moeite om meer lonenden arbeid te vinden', schreef het Armbestuur aan de wethouder voor het Armwezen. Het kende geen bedeling toe, 'om den man aan te sporen meer zijn best te doen.' (ASA 5186/230/1908/1052) Ook aan de vrouwen van werklozen stelde het Armbestuur hoge eisen. In strijd met het burgerlijke gezinsideaal vormden zwangerschap en jonge kinderen zelden een excuus om niet te hoeven werken. De helft van de werkloze brieven-schrijvers had kinderen voor wie een arbeidsplicht gold. In 60% van deze gezinnen verdienden zij inderdaad mee¹³, maar in 20% van de gezinnen¹⁴ vonden de armbezoekers dat de kinderen onvoldoende moeite deden om bij te verdienen. Een zeventienjarige dochter verdiende in 1907 een gulden per week op de fabriek. Volgens het Armbestuur zou zij 'daar meer kunnen verdienen, indien zij geregeld op haar werk verscheen, doch zij zwerft meestal op straat.' Onverantwoordelijk gedrag, zo luidde het oordeel van de armbezoeker, en het gezin kreeg om die reden geen bedeling (1907, 1645). Ook in andere opzichten stond het gedrag van werklozen aan veel kritiek bloot. Onder hen waren volgens het Burgerlijk Armbestuur veel drankzuchtigen (28% onder de brieven-schrijvers), mannen die hun gezin verwaarloosden (8%), oplichters en misleiders (8%). Werklozen kregen niet alleen van het Burgerlijk Armbestuur, maar ook van anderen, zoals familie en burens¹⁵, betrekkelijk weinig steun. Voor kerkelijke armenzorg kwamen sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw alleen bejaarden, zieken, invaliden en weduwen in aanmerking (Smits 1993, 99; Stavenuiter 1993, 179).

Tabel 2 *Steunverlening door onderhoudsplichtige en niet-onderhoudsplichtige familie, het burgerlijke armbestuur, de kerken, particulieren verenigingen en particuliere individuen aan de briefschrijvers (n=171), ingedeeld over de verschillende categorieën van armen.*

	werklozen	zieken/ invaliden	bejaarden	alleenstaande vrouwen
fam. o	11	24	33	21
fam. no	-	-	15	19
ba	ca. 25*	64	38	50
kerk	-	40	-	36
part.v	8	20	-	7
part.i	15	29	15	33

* De steunverlening van het Burgerlijk Armbestuur varieert sterk: in 1906 wordt 13% van de werkloze briefschrijvers bedeed, in 1908, een crisisjaar 36%.

Zieken en invaliden konden beter verdedigen dat ze fysiek niet in staat waren door werken in hun onderhoud te voorzien. Ze kregen vaker steun dan de werklozen, zowel van het Armbestuur als van familie, kerk, particuliere armenzorginstellingen, particuliere weldoeners. Twintig procent van hen ontving kortstondig ziekengeld van hun werkgever, maar de meesten leefden ver onder het bestaansminimum. Van de invaliden had 18% een pensioen. Wie van hen nog wel tot werken in staat was kreeg werkgeld van het Armbestuur en moest zoveel mogelijk bijdragen aan hun eigen onderhoud. 45% van hen verdiende een klein inkomen in de marginale warenhandel of door boodschappen te doen.

Op zieken en invaliden had het Armbestuur niet veel aan te merken. Weliswaar klopte bij 10% van hen de opgave van hun inkomsten niet, maar ze dronken niet, ze verwaarloosden hun kinderen niet en hun vrouwen en kinderen verzaakten geen enkele keer hun arbeidsplicht. Hun gedrag werd door het Armbestuur dan ook met relatief veel bedelingen beloond (zie boven).

Bejaarden, mensen van boven de zestig jaar, vormden voor het Burgerlijk Armbestuur pas vanaf 1906 een afzonderlijke categorie. Daarvóór zag het Armbestuur hen als invaliden (Stavenuiter 1993). De meesten van hen waren immers behept met 'aanhoudende lichaamsgebreken of ongeschiktheid tot geregelden arbeid' en hadden daarom een zwakke positie op de arbeidsmarkt met elkaar gemeen. Ook konden zij gemakkelijker dan de werklozen aantonen dat ze niet of niet genoeg konden werken. Meer dan de helft (56%) van hen had een klein inkomen, 18% procent had een pensioen.¹⁶ Bij veel bejaarden vulde het Armbestuur hun inkomsten aan met

geldbedeling en hulp in natura; geen enkele bejaarde kreeg werkgeld. Bijna de helft van de bejaarden die om steun verzochten kreeg ook al steun van hun familie in de vorm van geld, in natura of door inwoning. Vijftien procent van hen kreeg hulp van particulieren, maar deze was incidenteel en in geen enkel geval zo omvangrijk dat het Armbestuur bedeling moest afwijzen.

Hoewel bejaarden betrekkelijk vaak hulp ontvingen, beantwoordden zij minder vaak aan de eisen van het Armbestuur dan de zieken en invaliden, maar vaker dan de werklozen. Ze dronken vaker dan de werklozen (15%) en vertoonden volgens het Armbestuur vaker onzedelijk gedrag (6%). Een kwart van hun thuiswonende kinderen van boven de veertien jaar verzaakte hun arbeidsplicht.

De categorie 'alleenstaande vrouwen' vormde een heterogeen gezelschap, dat bestond uit weduwen, ongehuwde en verlaten vrouwen. Het Armbestuur bedeede de helft van hen en ze kregen relatief vaak steun van verwanten en de kerk. Van de particuliere armeninstellingen hadden zij weinig te verwachten, van particuliere weldoeners wat meer.¹⁷ Al eerder is ter sprake gekomen dat deze categorie armen onder de briefschrijvers is oververtegenwoordigd. Hun verzoeken om steun vormden voor het Armbestuur kennelijk vaak een probleem. Als zij kinderen hadden waren hun mogelijkheden om uit werken te gaan beperkt en als ze wél werkten verdienden ze te weinig om in hun onderhoud te voorzien. Toch eiste het Armbestuur van hen dat zij gingen werken, ook als hun kinderen nog klein waren. Onder de briefschrijvers telt de groep alleenstaande vrouwen het hoogste percentage werkenden (73%). Zelfs van de weduwen, die meestal (78%) ook de zorg voor kinderen hadden, ging 61% uit werken. 'Een niet benijdenswaardig lot voorzeker', zoals een van hen in haar brief opmerkte. Toch weigerde het Armbestuur 9% van de weduwen bedeling, omdat zij zich onvoldoende zouden inzetten om aan de kost te komen.

Gebrek aan zedelijkheid zag het Armbestuur als het belangrijkste probleem van deze alleenstaande vrouwen (14%). Ze zaten in de prostitutie, leefden ongehuwd samen of 'hadden omgang met diverse mannen'. Ook dronken ze teveel (10%) en lieten ze zich te weinig gelegen liggen aan hun kinderen (5%).

Conclusies

Steunverlening op het niveau van de gemeente en van de familie hebben elkaar wederzijds beïnvloed.¹⁸ In dit onderzoek is vooral het negatieve effect naar voren gekomen van een door onderhoudsplicht afgedwongen

afhankelijkheid tussen familieleden. Dit is het duidelijkst zichtbaar bij bejaarden die steun ontvingen van hun kinderen. Voor zover de verschillende generaties door het Armbestuur tot afhankelijkheid werden gedwongen, kwamen nu eens kinderen, dan weer ouders daartegen in opstand. Overigens krijgt een relatief groot deel van de bejaarde brieven-schrijvers, ongeveer de helft, steun van hun kinderen en is het aantal klachten over en weer veel kleiner dan dat.

De opvoedkundige strekking die de 'moderne' armenzorg van omstreeks de eeuwwisseling kenmerkte behelsde ook aandacht voor aard en oorzaken van armoede. Tegenover zieken of bejaarden was het Armbestuur bijvoorbeeld vrijgeviger dan tegenover werklozen. Deze gedifferentieerde behandeling van supplianten vond plaats binnen een in principe ongedifferentieerd georganiseerde armenzorg. Het Armbestuur liep daarin vooruit op de instelling van het vertakte stelsel van sociale zekerheid van tegenwoordig, met verschillende regelingen voor verschillende typen behoefte. Een vergelijking tussen de hulp die brieven-schrijvers van het Armbestuur en van familie ontvingen laat een te complex beeld zien om te generaliseren. De steunverlening blijkt soms wel, soms juist niet parallel te hebben gelopen, maar in ieder geval is ook daar sprake van een gedifferentieerde behandeling van verschillende typen armen. (zie tabel 2)

Het meest opmerkelijk is de positie van de werkloze brieven-schrijvers, van wie buiten crisistijd een relatief klein percentage steun ontving, zowel van het Armbestuur als van familie. Het onvrijwillige karakter van werkloosheid zonder fysiek gebrek werd met moeite erkend. Zieken, invaliden en bejaarden hadden het in dat opzicht gemakkelijker en zij werden dan ook royaler bedeed. Dat gold overigens ook voor de alleenstaande vrouwen, die niet door een slechte gezondheid maar door de aanwezigheid van kinderen in hun werken werden belemmerd. Een relatief hoog percentage van deze vrouwen ontving zowel van familie als Armbestuur hulp, al was deze vaak onvoldoende om in hun levensonderhoud te voorzien. Het Armbestuur eiste dan ook van hen dat ze gingen werken, maar hun verdiensten waren meestal zo laag dat economische zelfstandigheid onbereikbaar was.

Het disciplinerende en minimale karakter van de armenzorg aan het begin van de twintigste eeuw contrasteert schril met het stelsel van sociale zekerheid dat aan het eind van de twintigste eeuw van kracht is. Toch zijn er ook opmerkelijke constanten, zoals in de benadering van werkloosheid. Net als toen is er ook tegenwoordig weinig verband tussen het aantal vacante arbeidsplaatsen, het aantal werkzoekenden - dat door vrouwen-emancipatie sterk is toegenomen - en de benadering van werklozen. Valide volwassenen dienen te werken, ook als er geen werk is. Hoewel de

economische groei de afgelopen tijd niet is samengegaan met een evenredige groei van de werkgelegenheid kwam de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in *Een werkend perspectief* (1990) tot de conclusie dat een verhoging van de arbeidsparticipatie gedurende de jaren '90 opportuun zou zijn. Afgezien van economische argumenten en van de overweging dat arbeid een belangrijke vorm van maatschappelijke participatie is, voert de Raad als argument aan dat de arbeidsparticipatie in Nederland vanuit het oogpunt van internationale concurrentie niet veel lager mag zijn dan in de OESO-landen (WRR 1990). In de praktijk impliceert deze visie voor werklozen en arbeidsongeschikten een strenger regime van omscholing, bijscholing en arbeidsdwang. Ook vrouwen krijgen te maken met strengere bepalingen en kunnen zich, met of zonder kinderen, minder dan in de hoogtijdagen van het burgerlijke gezin onder de paraplu van het kostwinnerschap verschuilen. Alle retoriek van een zorgzame samenleving ten spijt, impliceren deze nieuwe financiële regelingen een individualisering en een uitbreiding van de dwang tot betaalde arbeid tot categorieën voor wie een dergelijke dwang eerder niet gold. Begin 20e eeuw was deze dwang tot armen beperkt, tegenwoordig hebben mannen en vrouwen in verschillende sociale lagen ermee te maken. Zo is een vermindering van de sociale ongelijkheid samen gegaan met een uitbreiding van de dwang tot betaalde arbeid.

Noten

1. Vergelijk De Swaan, die drie dimensies noemt die rijken door de eeuwen gebruikt hebben bij het indelen van armen. De eerste heeft betrekking op de behoefte: ongeschiktheid, het onvermogen in het eigen levensonderhoud te voorzien. De twee andere criteria betreffen de aanspraak, gebaseerd op de 'nabijheid', het criterium dat het sociaal bereik van verantwoordelijkheid definieert en dat zowel op verwantschap als verblijfplaats betrekking heeft en de 'meegaandheid', het criterium dat betrekking heeft op het gedrag van armen. (De Swaan 1989, 25 e.v.)

2. In 1907 variëren de genoemde bedragen van f 0,25 per week tot f 2,80 per week, met een gemiddelde van f 1,15. Ter vergelijking: de directeur van het

armbezoek Jurrema beschouwde f 4,- in 1908 als noodzakelijk voor het bestaansminimum van een gezin van twee personen (De Rooy 1979, 35); voor zover is na te gaan bedroegen de gemiddelde inkomsten van de volwassen mannelijke verdienende behoeftigen in 1907 f 5,96, van de volwassen mannelijke niet-verdienende behoeftigen f 1,70 per week. Een vergelijking met het minimum weekloon dat de commissie Loon en Arbeidsduur begin jaren negentig op f 12,- vaststelde laat iets zien van het materiële gebrek van de bedeeden. Damsma & De Rooy 1993, 94-115.

3. We hebben brieven en rapporten bestudeerd, die vanaf 1895 tot 1912 zijn geschreven. Voor een nadere analyse

hebben we ons beperkt tot de jaren 1906, 1907 en 1908. De keuze voor dit tijdsbestek is willekeurig en pragmatisch: door economische crises leveren de jaren 1907 en 1908 een goede brievenooft op, terwijl bij vergelijking is gebleken dat de inhoud van de brieven in 1906, 1907 en 1908 niet systematisch afwijkt van die in andere jaren. Om die reden hebben onze uitspraken betrekking op de gehele periode rondom de eeuwwisseling. De brieven zijn te vinden in het Archief Secretarie, afdeling Armwezen, Nr. 5186. Het onderzochte aantal brieven bedraagt 171: 30 in 1906, 62 in 1907, en 79 in 1908. Daarvan waren 119 brieven (70%) aan de Burgemeester gericht, 37 (22%) aan Burgemeester en Wethouders, 14 (8%) aan de Wethouder van het Armwezen en 1 aan de Gemeenteraad.

4. Anders dan bij verzoeken om de aanleg van waterleiding en riolering, gericht op het voorkomen van ziekteverbreiding (Van Daalen 1987).

5. Zie ook de Armenwet van 1854, waarin het zogenaamde politiebeginsel is geformuleerd, om individuen en de maatschappelijke orde te beschermen tegen kwaadwillende armen. (Vergelijk Hufton 1974; De Swaan 1989)

6. Zie voor voorbeelden uit de eerste helft van de 19e eeuw: Van Leeuwen 1990. Van Leeuwen noemt nog een ander punt waarop de Amsterdamse armen sociaal beleid verwachtten. Bij grote stijgingen van de voedselprijzen zou het stadsbestuur moeten bijspringen.

7. Zie De Regt 1985. De mogelijkheid om de kosten van verleende onderstand op onderhoudsplichtige verwanten te verhalen was in de onderzochte periode beperkt. De toepassing van het verhaalsrecht werd in de wet van 1912 vereenvoudigd en uitgebreid.

8. Door dergelijke minimale uitkeringen proberen de verschillende geloofs-gemeenschappen hun invloed op behoeftige

geloofsgenoten voor een zo laag mogelijke prijs te behouden (De Rooy 1979, 37).

9. Zoals bijvoorbeeld een man die door twee kleine jongens met een brief van hun ouders is bezocht. Hij vraagt zich af of de brief waarheid bevat en wil weten waar de jongens zich in nood moeten vervoegen. 'Schrijver dezes, doet reeds, zooveel in zijn vermogen is, doch kan niet allen helpen, en wil in *deze* zelf niet op informatie uitgaan, daar ik vrees, bij die menschen bekend te zijn en misschien alzo verwachtingen bij hun opwek welke toch niet zoude vervuld worden.' Het armbezoek doet zonder verder commentaar onderzoek (1908, 169).

10. Bij drankmisbruik had het Armbestuur een streng beleid waaronder ook de andere gezinsleden te lijden hadden: 'als regel geldt, dat aan een gezin, waarvan door het hoofd misbruik gemaakt wordt van sterken drank, geen onderstand verstrekt wordt. In de meeste gevallen vervalt de onvermijdelijkheid tot bedeeeling, indien het aan drank besteede bedrag ten nutte van het gezin gebruikt wordt', zo staat in een brief aan de Wethouder voor het Armwezen. Voor gezinnen met veel jonge kinderen maakten de armbezoekers wel eens uitzonderingen. Zij verstrekten dan bedeling in natura of gaven de vrouw het geld in de hand.

11. De Radicalen brachten dit punt op de agenda van de gemeenteraad als een maatschappelijk vraagstuk waarvoor bedeling geen oplossing bood (Damsma & De Rooy 1993, 115-129; Smits 1993, 94-115).

12. Door dit geld niet uit de kas van het Armbestuur, maar uit particuliere fondsen te financieren, bood het Armbestuur toch ondersteuning en omzeilde het de Armenwet. De gemeenteraad bracht ook nog op een andere manier de gedachte tot uitdrukking dat werkloosheid een economisch probleem was, namelijk door

het zoeken naar minder individueel gericht methoden om de gevolgen van werkloosheid te verzachten. Zo besloot de Gemeenteraad in 1906 tot de instelling van een Gemeentelijk Fonds ter bevordering van de verzekering tegen de geldelijke gevolgen van werkloosheid en ter ondersteuning van de vakbonden. Gemeenteblad 1906/1/1883-1896, 1906/2/1770-1785, 1794-1831, 1833-1861. De gemeente ging zich ook actief bezig houden met bemiddeling. In 1898 was een Centrale Arbeidsbeurs tot stand gekomen, die met geringe bedragen door de gemeente werd gesubsidieerd. In 1908 nam de gemeente deze beurs over en werd het een gemeentelijke dienst (GB 1908/1/161-168, 1908/2/396-442).

13. De jongens verrichtten zeer uiteenlopend werk, met een grote variatie aan loon tussen de f 1,- en f 4,50 per week; de meeste meisjes werkten als dienstbode en verdienden gemiddeld minder dan de jongens, namelijk f 1,50 à f 2,50 per week. Soms overtroffen de bijdragen van de kinderen de verdiensten van de vader ruimschoots, zeker in gezinnen met een paar verdienende zoons. Een bootwerker kon het zich zelfs veroorloven vrijwillig werkloos te zijn (1906, 93).

14. In de overige 20% van de gezinnen

waren kinderen om een legitieme reden, zoals ziekte, niet in staat tot werken.

15. Uit andere bronnen blijkt burenhulp onder werklozen wel voor te komen: zie de dossiers van bedeelden in het archief Sociale Dienst (556); zie ook De Groot 1988, 163-171; Smits 1993, 94-115.

16. Vóór 1913 bestonden er enkele wettelijke pensioenregelingen voor bepaalde beroepsgroepen, zoals ambtenaren en militairen, en een deel van de arbeiders kon terecht bij bedrijfs- of werkliefdenfondsen. Het eerste ouderdomspensioen kwam binnen het kader van de Invaliditeitswet tot stand in 1913: ex-werknemers van zeventig jaar of ouder kregen een ouderdomsrente van f 2,- per week, als ze alleen waren, van f 3,- als ze een echtpaar vormden.

17. Vooral verlaten vrouwen vielen terug op familieleden (43%), daarna volgden de weduwen (38%) en de ongehuwde vrouwen (36%). De kerk bedeelde weduwen het vaakst (46%), verlaten vrouwen het minst vaak (14%). Particuliere instellingen voor de armenzorg boden in het bijzonder aan weduwen steun, particuliere weldoeners vooral aan ongehuwde vrouwen (55%) en weduwen (33%).

18. Zie voor een voorbeeld uit de jaren '80: Van Stolk & Wouters 1983.

Literatuur

Daalen, R. van (1987), *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen*. Amsterdam: Publikatiereeks Sociologisch Instituut.

Damsma, D. & P. de Rooy (1993), "Morele politiek". De Radikalen in de Amsterdamse gemeentepolitiek 1888-1897", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 19/1, 115-129.

Groot, G. de (1988), 'Door slapte gedaan gekregen. Losse arbeiders en hun gezinnen in Amsterdam tussen 1880 en 1920', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 14/2, 163-171.

Hufton, O.H. (1974), *The Poor of Eighteenth-Century France 1750-1789*. Oxford: Clarendon.

- Leeuwen, M.H.D. van (1992), *Bijstand in Amsterdam ca. 1800-1850*. Zwolle: Waanders.
- Lis, C. & Soly, H. (1992), *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw*. Turnhout: Brepols.
- Regt, A. de (1984), *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Regt, A. de (1985), 'Onderhoudsplicht en verhaal van steun 1912-1965', *Sociologisch Tijdschrift*, 12, 3, pp. 405-446.
- Rooy, P. de (1979), *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid*. Amsterdam: 1979.
- Smits, F. (1993), "'Van de wind kan men niet leven.' De gemeentelijke armenzorg te Amsterdam in het laatste kwart van de 19e eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 19/1, 94-115.
- Stavenuiter, M. (1993), *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Proefschrift Groningen.
- Stolk, B. van & C. Wouters (1983), *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis: Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Swaan, A. de (1989), *Zorg en de Staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1990), *Een werkend perspectief. Arbeidsparticipatie in de jaren '90*. 's Gravenhage: SDU.
-
-